

займало мисоподібний виступ дніпровської тераси на південно-східній ділянці сучасної Верхньої Лаври. За типологічними ознаками кераміки воно відноситься до лукашівської групи півнотрипільських пам'яток Середнього Подніпров'я. Згідно з результатами ізотопного аналізу, ця пам'ятка датується першою чвертю III тис. до н.е. (Кі-7022: 2888₋+18).

Важливою складовою досліджень 1998 р. було також вивчення некрополю Успенського собору, що формувався протягом 9 століть і дійшов до нас у сильно пошкодженому стані. Окрім згаданих вище, поховання різного часу та ступеню збереженості були виявлені також у шурфах №№ 2,4,5,6,10,11,14 та 15. У шурфі №11 (Стефанівський приділ), наприклад, було досліджено ділянку склепу XVII-XVIII ст., рештки двох шиферних саркофагів та 3 окремі поховання, одне з яких було покладено на виступку з плінфи.

Серед інших знахідок 1998 р. варто відмітити дві плити з присвячувальними написами, знайдені під час розборки підмурків XVIII ст. по північному та західному фасадах собору. Обидва поховання були зруйновані, ймовірно, ще при відновленні собору після пожежі 1718 р. Перша плита виготовлена з брили пісковика, загальними розмірами 130x46x20 см. Напис розміщено стовпцем у 17 рядків (рис., 7). Плита належала похованню Пелагеї Григоріївни Лісницької, що померла у Батурині 5 лютого 1698 р. Це дочка Генерального судді, наказного гетьмана 1657 р., миргородського полковника Г.С. Лісницького та жінка А. Гамалії, Генерального осавула (1689-1694) Війська Запорізького. Зауважимо, що відомостей про П.Г. Лісницьку немає навіть у докладній збірці дворянських генеалогій В.А. Модзалевського.

Надмогильна плита, знайдена по західному фасаду, виготовлена з давньоруської шиферної плити, розмірами 131x55x4 см. Напис виконано грецькою мовою у 6 рядків та обрамовано рослинним орнаментом (рис., 8). Напис на плиті (переклад Е.К. Чернухіна) повідомляє, що "Тут поховано колишнього раба божого Павла з товаришами його Миколаєм і Дімітрієм і Миколаєм, яких вбито за межами монастиря й записано на пам'ять у рік від Христа 1665 березня 15". Велика кількість орфографічних (14) та граматичних (4) помилок у написі свідчить про досить посередню обізнаність складача тексту з нормами тогочасної писемної грецької мови. На жаль, за браком даних пряма історична ідентифікація згаданих у написі осіб зараз неможлива.

Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М.

Чернігівський педагогічний університет, м. Чернігів, Інститут археології НАН України, м. Київ

Роботи Шестовицької експедиції 1998 року

Коваленко В.П., Моця А.П., Ситий Ю.М. Работы Шестовицкой экспедиции 1998 году. Возобновлены исследования комплекса археологических памятников периода Киевской Руси в урочище Коровель южнее с. Шестовица Черниговской обл. Исследовалось городище площадью более 1 га. Вскрыто 10 хозяйственных ям и сооружений X-XIII ст., на которых, кроме

массового материала, найдены: кистень, лезвие сабли, наконечники стрел, наральник, тесло, серпы, резцы, ножи, шилья, пружинные ножницы, половинка бронзового энколпиона, кремневая "Перунова стрела", гирьки, керамические грузила, лодейные гвозди, украшения, обломки амфор с граффити и т.д., керамика с клеймом на дне - княжеским "двузубцем".

Міжнародна українсько-російсько-норвезька експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за участю Норвезького Університету наук та технологій, Інституту археології (м. Трондхейм) та Брянського державного педагогічного університету ім. Г. Петровського відновила дослідження комплексу археологічних пам'яток доби Київської Русі в урочищі Коровель південніше с. Шестовиця Чернігівської обл. Городище округлої форми (площа понад 1 га) розташоване на стріліці сильно видовженого мису, що більше, ніж на 1 км, видається в заплаву правого берегу р. Десна. Сліди валу (висотою до 2 м) і сильно замуленого рову простежені тільки в напільного боку. В сезоні 1998 р. на городищі досліджено 240 м² (розкопи 1-2, траншеї 2-3). Розкоп 1 (140 м²) закладений в північній частині городища з метою дослідження оборонних споруд, на схід від траншеї № 1 1983 р. Розкоп 2 (50 м²) розташований на східному схилі городища, за 40 м на південний схід від попереднього, траншея 2 (36x1 м) прорізала західний схил городища.

Дослідження показали, що в культурному шарі городища репрезентовані нечисленні знахідки (переважно - уламки кераміки) доби бронзи та ранньозалізного віку (милоградської та зарубинецької культур), ранньослов'янські старожитності. Найдавніші нашарування давньоруської доби датуються тут другою половиною IX ст. В кінці IX ст. по периметру майданчика насипається вал, в тілі якого зафіксовані сліди дерев'яних конструкцій типу городень та каркасно-плетневих. Перед валом з напільного боку знаходиться рів, що на досліджуваній ділянці мав ширину 11.5 м при ймовірній глибині до 3 м. В першій половині XI ст. пам'ятка зазнає військо-

вої катастрофи: потужний (до 0.20 м) горілий прошарок простежується на зовнішньому схилі валу з напільного боку. На зламі XI-XII ст. та в середині XII ст. оборонні споруди піддавалися докорінній реконструкції, причому з напільного боку потужність валів була значно збільшена. В середині XIII ст. городище загинуло і життя на ньому більше не відновлювалось.

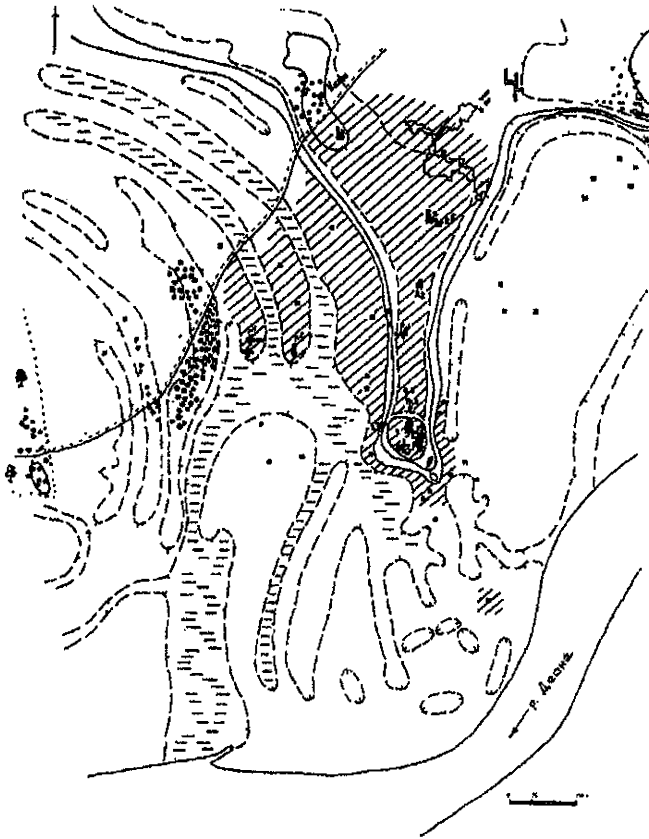
Всього в різних частинах городища у 1998 р. досліджено більше 10 господарських ям та споруд X-XIII ст., в яких зібрані численні знахідки (кистинь, гарда від шаблі, вістря стріл, наральник, тесло, серпи, ость, різці, ножі, шила, пружинні ножиці, половинка бронзового енкаліпона, кременева "Перунова стріла", різновіси для ваг, керамічні грузила, лодейні цвяхи та заклепки, різноманітні прикраси, уламки амфор з графіті та ін.) та уламки кераміки, серед яких відзначимо фрагмент денця з клеймом у вигляді князівської тамги "двозуба".

З півночі до городища прилягає значний за площею посад (700-100x80-400 м). В різних частинах його закладено 4 розкопи, загальною площею понад 230 м².

Розкоп 1 (84 м²) розташований за 120 м північніше городища, посередині мису. Потужність культурного шару X-XIII ст. сягає тут 0.35 - 0.8 м. В розкопі досліджено 2 господарських споруди та 4 ями, а також близько 20 різноманітних стовпових ям. Споруда № 1 підовальної форми (4.70x2.22 м, глибина

2.26 м), вірогідно, була пов'язана з випалкою та обробкою чорного металу і датується XI ст. Розкоп 2 (54 м²) знаходиться за 54 м на північ від переднього, біля східного схилу тераси. В культурному шарі (до 0.5 м) тут досліджено 1 господарську споруду другої половини XI ст. та 9 ям господарського чи виробничого призначення XI-XII ст. (частина з них пов'язана зі смолокурним та дигтарним промислом). Розкоп 3 (93 м²) розбито за 315 м північніше городища (за 140 м від переднього), біля східного схилу тераси. Культурний шар практично відсутній, плями заповнення об'єктів фіксуються після зняття дернового шару. Відкрито близько 10 господарчих споруд та ям X-XI ст., котлован житла XI ст. (4.5x4 м), з двома глинобитними печами (з них верхня - у перевідкладеному стані) та ямне поховання за обрядом кремації на стороні, що на підставі супроводжуючого інвентарю може бути віднесене до останньої чверті I тис. н.е. Розкоп 4 (24 м²) розташований у північно-західній частині мису, поблизу урочища Узвіз. Культурний шар (до 0.4 м) значно пошкоджений різноманітними промоїнами та аматорськими кар'єрами. Досліджено 2 невеличких господарчих об'єкти та 2 ями-смолокурні X - початку XI ст.

Окрім того, проведено суцільне обстеження ближньої округи городища. В радіусі 700-1000 м навколо городищенського мису з метою виявлення ділянок стародавнього культурного шару на всіх підвищеннях заплави Десни та її притоки р. Жердова закладено 42 шурфи 2x2 м. Роботи показали, що культурний шар X-XII ст., потужністю до 1.5 м, поширений також на ділянках вздовж підніжжя городища, причому біля західного його схилу, до якого в давнину впритул підходило русло Жердова, вірогідно, знаходилась гавань. Ділянки культурного шару X-XI ст. виявлені, крім того, на 3 підвищеннях на захід від саду, між останнім та територією курганного могильника (досліджено смолокурню XI ст.), та за 300 м на південний захід від городища. В окремих шурфах зустрічалися також маловиразні дрібні уламки ліпної кераміки.

ського часу. Давньоруська кераміка датується VIII-XI ст. На майданчику 1 ці матеріали зустрічаються разом з кахлями та цеглою XIX-XX ст., що можуть належати каплиці, яка існувала тут в цей час. На майданчику 1 закладено 5 шурфів і розкрито 56 м². Шурфом № 5 відкрито землянку підквадратної форми розмірами 3.5x3 м, яка датується X ст. Біля північно-західного кута землянки зафіксовано залишки врізаного у західну стінку опалювального пристрою. Іншими шурфами археологічних об'єктів не виявлено. Рівень запуску землянки знаходиться на 0.5 м від сучасної денної поверхні.

На майданчику 2 закладено 3 шурфи і розкрито 16.5 м. У шурфі № 3 виявлено велике скупчення фрагментів посуду культури багатовапковий кераміки. Матеріали цієї культури та зарубинецької чисельно тут перевищують давньоруські, які є домінуючими на майданчику 1.

На майданчику 3, який є терасованим схилом, закладено 3 шурфа і лише в одному знайдено 3 фрагменти кераміки XI ст.

Отримані данні дозволяють вважати, що територія Китаївського городища була заселена ще за доби середньої бронзи, а надалі тут досить незначний час знаходилося поселення зарубинецької культури. У VIII-XIII ст. городище функціонувало як сторожова фортеця-сховище. Постійне населення городища було вкрай незначним, що обумовлювалося труднощами сполучення і водопостачання. Крім городища досліджено також 2 кургани першої групи.

Курган 1. Мав діаметр 4.25 м і висоту 0.75 м. В ньому виявлено жіноче поховання, яке є впуццям. Кістяк більш ранішого поховання складено у зроблений підбюем ніші в західній стінці поховальної камери.

Курган 2. Мав діаметр 3.75 м і висоту 48 см. Головне поховання повністю знищено пізнішим і від нього зберігся лише фрагментований череп дитини. Пізніше належить чоловікові, похованому у дерев'яній труні, більша частина якої виходить за межі насипу.

Усі поховання безінвентарні. На підставі досліджень могильника у попередні роки впуццям поховання можна датувати часом не пізніше початку XI ст., а більш ранішні віднести до X ст.

Моця О.П., Готун І.А.

Інститут археології НАН України, м.Київ

Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища
 Моця О.П., Готун І.А. **Работы 1998 г. на селище в урочище Коровель около Шестовицкого городища.** В раскопе площадью около 100 м² в северной части селища обнаружено две группы объектов. Первая состояла из постройки, ямы и погребений. Вторая - из четырех построек, нескольких ям. В слое собран материал X - начала XI в., в целом типичный для древнерусских селищ.

Експедицією під керівництвом О.П. Моці силами співробітників ІА НАНУ, студентів і працівників Чернігівського педуніверситету та при участі студентів із Росії та Норвегії велись роботи на території відомого Шестовицького комплексу пам'яток.

В розкопі площею близько 100 м², розбитому в північній частині селища, виявлено дві групи об'єктів. Перша складалась з будівлі, ями, поховань та ін, друга - з чотирьох будівель, кількох ям та ін. В шарі зібрано матеріал X - початку XI ст, в цілому типовий для давньоруських селищ.

Поховання № 1 у вигляді округло-овальної в плані, напівсферичної ями діаметром 0.65 - 0.7 м, на 0.25 м впуццям в материк, трактоване як виконана на стороні кремація із захороненням залишків тілоспалення в неглибокій ямці. В заповненні об'єкту - перепалені кістки з попелом і дрібними вугликами, речовий матеріал зі слідами перебування у вогні; все це залягало при відсутності якихось особливих закономірностей в розташуванні (хоч і з деяким тяжінням до центру та зміщенням від останнього в ПнЗ напрямку). Основна маса знахідок - деталі поясного набору (чи вуздечки), неатрибутовані фрагменти та краплі кольорового металу від виробів, що розплавилися при кремації. Всі вони патиновані; більшість - пошкоджені вогнем до зміни форми; значна кількість дійшла до нас у вигляді дрібних уламків. В їх числі - 4 напівсферичні бляшки із кольорового металу (бронзи ?) із заклепками на внутрішньому боці для кріплення до шкіряної (?) основи та ще дві заклепки; пластини; уламки щитків та язичків пряжок тощо. Із заповнення походив також фрагмент стінки ліпної посудини. За особливостями тіста він має бути віднесеним до періоду, що хронологічно суттєво передував побутуванню виявленої в розкопі ліпної доманжетної кераміки; це може слугувати непрямым хронологічним індикатором, хоч безпосередній зв'язок означеного фрагменту з поховальним комплексом і не безсумнівний. Особливості поховальної споруди та зафіксовані деталі обряду дозволяють зробити попереднє припущення щодо віднесення даного комплексу до другої половини I тис. н.е., хоч пошуки аналогій речовому матеріалу і затруднені через фрагментованість і пошкодження вогнем бляшок, пряжок та ін.

Будівля № 1 складної конфігурації, розмірами 3.5x3.15 м, її заповнення нараховувало 6 шарів, прошарків та ліна. Із об'єкту походили керамічні уламки (в т.ч. денце з отвором) X-XI ст, остеологічний матеріал, каміння, деревне вугілля, керамічні та металургійний шлаки, а також "вічкаста" пастова намістина, фрагмент жорен, язичок пряжки, залізі двях, оковки, відерне вушко та ін. Стінки об'єкту ступічасті, котлован складався із кількох частин різної форми та глибини. Конструктивні особливості, заповнення, знахідки допускають інтерпретацію вказаного об'єкту як такого, що слугував допоміжним в ремеслах, промислах, мав господарське або побутово-господарське призначення.

Впритул до будівлі та поряд із нею вивчені також ями №№ 2 (0.45x0.6 м при глибині 0.17 м), 4 (1.6-1.65x1.1-1.3 м при глибині 0.33-0.34 м); стовпові ями.

Основними об'єктами розкопу можна вважати два житла: будівлі №№ 2 та 5, оточені різночасовими ямами №№ 3 (2,35x0.9, глибиною 0.3-0.35 м), 5 (2,65-2,7x0.7-0.8 м), стовповими ямами; ще одна яма - № 6 (0.65x1.15 м) була споруджена на місці житла № 2 після припинення функціонування останнього.

Будівля № 2 - дещо асиметричної підквадратної форми, розмірами по дну 4.5 - 4.6 (зі Сх на Зх)х4 (з Пн на Пд) м, зорієнтована стінами за сторонами світу з незначним (можливо - сезонним) відхиленням. Стінки об'єкту практично прямовисні (за винятком зруйнованого піщаного верхнього краю), дно (без підмазки) відносно рівне, із незначним зниженням в Пн напрямку. До Сх половини Пд стінки примикало заглиблення шириною до 2.9 м, яке продовжувалось за межами розкопу і заходило в материк до відзначки 0.7 м від рівня зачистки. Скоріш за все, у даному випадку ми маємо справу із входом до заглибленої частини будівлі № 2. В основі заповнення споруди - шари сірого та сіро-жовтого піску з вугликами. Дно перекрите малопотужним прошарком чорної супісі (результат експлуатації?). У верхній частині зафіксовано темні шари: темносірі, чорно-сірі, чорні - власне, культурний шар поселення, що заповнив верхню частину котловану після ущільнення основного заповнення.

В дні будівлі - кілька стовпових ям, вірогідно пов'язаних з конструкцією стін: три в кутах (крім ПнСх, пічного), дві посередині Зх стіни, ще дві - майже посередині Пн, одна - біля Пд, зі зміщенням на Сх (остання, можливо, пов'язана зі входом). Цікаво, що спільна вісь Зх пари ям проходила перпендикулярно стінці котловану, в той час, як виявлені біля Пн були викопані вздовж останньої. Ще дві подібних та ряд менших ям мали відношення, вірогідно, до опалювальної споруди, про що йтиметься нижче. Під розташована у Пн Сх кути, челоюстями спрямована на Пд, у напрямку входу, навпроти якого вона і споруджена. Даний опалювальний пристрій мав підковоподібне в плані склепіння, що на рівні дна переходило в підовальний глиняний майданчик. Розміри споруди 2x1.75 м, перехід склепіння в майданчик плавний, висота - до 0.76 м від рівня долівки, товщина стінок - до 0.11-0.2 м. Тіло печі споруджене із коричнево-сірої пластичної глини, в товщі якої рівномірно розповсюджувалися шматки печини та деревного вугілля. Спеціального чериня не виявлено, ним слугував шар глини, аналогічний тілу печі. В заповненні - вуглики, саж, попіл та шматки жаровні з бортиком висотою до 18 см, пересипані сапоно-вугільно-піщаною сумішшю.

Обпалений пісок долівки та прошарок вугілля під тильною частиною склепіння дозволяє висловити припущення про існування тут опалювального пристрою до спорудження описуваної печі; можливо, його фрагменти використані при формуванні останньої. Зруйнуватися первинна піч могла через нещільність піщаної долівки, після чого вторинну споруджували задля більшої міцності разом зі згаданим "майданчиком", потужність якого місцями досягала 0.22 м. Про будівництво печі через деякий час після початку експлуатації будівлі свідчить і наявність під її тілом ями (0.3x0.42, глибиною 0.46 м), а також значна кількість (52) стовпових ям та ям від кілків, частина з яких, ймовірно, пов'язана з первинним опалювальним пристроєм.

У верхній частині заповнення будівлі зафіксовано розвал ще однієї печі, що впала з висоти. Стратиграфічні спостереження вказують, що вона належала наземній будівлі № 5, котра функціонувала на місці заглибленого житла (чи жилого підкаліту) - будівлі № 2 - після припинення експлуатації останньої.

Подібне територіальне співпадання двох різночасових жител - цікаве свідчення сталості традицій щодо вибору місця для будинку.

При вибранні заповнення названих жител та поряд з їх заглибленими частинами зібрано кераміку, археозоологічний та палеоендрологічний матеріал, шлаки, каміння, численні речові знахідки. Серед останніх - уламок ліровидної пряжки, залізі ножі, зубило, інші інструменти та їх уламки, фрагменти серпа, ланки ланцюга, фрагменти оковок, пластили, підніжка стремена, двях, обоймиця, неагрибутовані вироби, заготовка із кольорового металу, кістяні проколки, товчильні бруски та камені, пряслиця (із стінки керамічної посудини, шиферу, сірого сланцю), астрагали, стінка керамічної посудини із отвором, мініатюрна ліпна посудина та ін. Керамічний

комплекс репрезентований ліпними та кружалними уламками, побутування яких можна визначити в межах середини - другої половини X ст. Знайдені також фрагменти, що можуть бути продатовані XI і, частково, XII ст.

Крім ям і стовпових ям, розташованих поруч із будівлями №№ 2,5, в розкопі частково вивчено ще дві будівлі - №№ 3, 4, обидві - нежитлового призначення; одна з них - N3 - насичена попелом, містила перепалені речі. Із будівлі N3 походив браслет із трьох дротів з пірамідальними завершеннями, залізні вироби, із будівлі N4 - віуде казана із кольорового металу, точильні бруски, залізні ключ, клинок ножа, половинка збрійного кільця. Кераміка репрезентована уламками посуду XI (будівля N3) та X-XI (будівля N4) ст. Форма та розміри заглиблених частин вказаних об'єктів дозволяють висловити припущення про їх господарське чи побутово-господарське призначення, остаточно ж ототожнення варто робити лише після завершення їх дослідження.

Про інтенсивну антропогенну діяльність на даній території свідчать також більш віддалені від описаних яма № 1 (0.8x0.4-0.5 при глибині 0.2 м), стовпові ями, об'єкти, що лише невеликими частинами заходять в межі відкритої площі.

Значна кількість споруд, висока ступінь насиченості культурного шару знахідками вказують на напружений ритм життя і господарської діяльності в даній частині пам'ятки.

Паралельно вивчалися інші ділянки селища, де виявлені господарські та промислові споруди (смолокурні, яма зі шматками обпаленого вапняку тощо), досліджувалося і городище в урочищі Корбель.

Роботи на пам'ятці планується продовжити.

Приднєв С.И.

Крымский филиал ИА НАНУ, г. Симферополь

Охранные раскопки курганного некрополя Калос Лимена в 1997-1998 гг.

Приднєв С.И. Охоронні ровкопки курганного некрополя Калос Лимена у 1997-1998 рр. У 1997-1998 рр. був досліджений курган 26 (діаметр - 22 м, висота - 1.4 м, площа - 235 м²) розташований в центрі курганної групи на північно-східній околиці пмт Чорноморське. Під насипом кургану

вивлено сім могил. Основною була могила 4 - грецький сырцовий склеп третьої чверті IV ст. до н.е. Найбільш пізні поховання - скіфське поховання - могила 1, яка була влаштована у попередньо пограбованій грецькій могилі. Датуються другою половиною II ст. до н.е.

В 1997-1998 годах Западно-Крымской экспедицией КФ ИА НАНУ совместно с республиканским историко-археологическим заповедником Калос Лимен был исследован курган 26 (диаметр - 22 м, высота - 1.4 м, площадь - 235 м²), расположенный в центре курганной группы на северо-восточной окраине пгт. Черноморское. Эта курганная группа начинается примерно в 250 м к юго-западу от городища Калос Лимен. Расстояние от него до юго-восточной башни городища - 325 м. Насыпь кургана 26 - уплощенно-купольной формы, слегка растянута по линии север-юг.

Исследование кургана было начато в 1997 г. из-за его разрушения строителями. В насыпи были обнаружены четыре могилы. В 1998 г. насыпь кургана была доисследована: найдены еще три могилы (5, 6, 7). Могила 4 (сырцовый склеп) была порядно разобрана с необходимой фиксацией.

В результате было установлено, что в третьей четверти IV в. до н.э. на спланированной дневной поверхности был построен греческий сырцовый склеп - могила 4 (основное погребение). Кладка стен склепа на глинистом растворе, двурядная, постелисто-тычковая, с цепной перевязкой в углах. В плане склеп прямоугольной формы. ориентирован длинной стороной по линии юго-запад - северо-восток. Стены склепа нарушены грабителями. Северная стена сохранилась на высоту 1.24 м, она насчитывает 13 рядов. Толщина кладки 0.6-0.7 м, в ней встречены два типа кирпичей: целый 0.44x0.36x0.09 м и половинный 0.44x0.22x0.09 м (приведены чаще всего встречающиеся размеры). Основной прямоугольник стен с внешней стороны усилен контрфорсными слоями кирпичей, установленных наклонно, на торце. Чаще всего встречается размер 0.44x0.42x0.10 м.

Размер погребальной камеры: 2.35x1.22 м. Ее стенки оштукатурены слоем суглинки с примесью мергеля толщиной 0.02 м. Слой штукатурки двойной, т.е. склеп ремонтировался. На полу камеры найдены фрагменты костей человека в возрасте 30-40 лет, лежавшего головой на восток. У южной стены погребальной камеры найдены камен-